

УДК 902:[73:069КПДІМЗ]

Смірнова С. Д.,
*магістр історії,
завідувач сектору «Музей старожитностей»
Кам'янець-Подільського державного історичного
музею-заповідника
e-mail: svitlana.smirnova.2016@ukr.net*

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ЕКСПОНУВАННЯ ЯЗИЧНИЦЬКОЇ СКУЛЬПТУРИ З КОЛЕКЦІЇ КПДІМЗ

Кам'яна язичницька скульптура є безцінною складовою археологічної та культурної спадщини України. Її походження пов'язане з різними культурами – від стел Доби Бронзи до половецької, і вони репрезентують дохристиянське світосприйняття, релігійні уявлення та соціальну організацію стародавніх народів. Дохристиянська скульптура є ключовим джерелом для реконструкції духовної культури населення степової і лісостепової зони України.

Збереження та експонування таких об'єктів є надзвичайно актуальною проблемою для музеїв, які зберігають ці унікальні артефакти.

Одним із таких музеїв є об'єкт «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, в якому сьогодні представлений лапідарій із 13 автентичними кам'яними скульптурами та однією копією Збруцького ідола.

Опис пам'яток:

1. *Калюський ідол.* (Інвентарний номер 5900). Статуя слов'янського Бога. Висота скульптури 2,32 м, ширина основи 0,60 м, товщина – 0,26 м. Знайдена вона наприкінці XIX століття у с. Калюс Новоушицького р-ну Хмельницької обл. на території великого поселення черняхівської культури. Скульптура зображує чоловіка з добре модельованою головою, рогом тура (рогом достатку) в правій руці та коржем (солярний знак у вигляді кола) –

у лівій. Обличчя немає, воно відбите, залишилась лише борода. Датування ідола – II-VI ст. н. е.

2. *Юрковецький*. (Інвентарний номер 33715). Статуя слов'янського бога. Висота скульптури – 0,85 м, ширина основи – 0,5 м, товщина – 0,26 м., матеріал - вапняк.

Знайдений у 1972 р. під час земляних робіт поблизу с. Юрківці Чемеровецького району Хмельницької області. Антропоморф. Збереглася верхня частина скульптури, яка зображує чоловічу постать. На голові – шапка, на бородатому обличчі помітні очі, ніс та рот. Добре модельовані плечі, шия, обличчя та конічна шапка. Ідол датується V-VII ст. н. е. [11]

3. *Іванковецькі ідоли*. знайдені під час розкопок 1951-52 рр. Браїчевським М. та Довженком В. у с. Іванківці Новоушицького р-ну, Хмельницької області [2; 3; 4]. Датуються за поселенням Черняхівської культури на якому були виявлені II - III ст. н. е.

3.1. *Ідол №1*. (Інвентарний номер 5898). Статуя невідомого слов'янського бога. Висота близько 4 м, ширина – 0,4 м, товщина – 0,57 м. Складається з семи великих уламків. Являє собою чотиригранний, грубо обтесаний кам'яний стовп призматичної форми із зображенням у верхній частині людського обличчя

3.2. *Ідол №2*. (Інвентарний номер 35213). Висота – 2,3 м, ширина – 0,4 м, товщина – 0,47 м. Форма - призматичний чотириохгранный стовп з трьома обличчями. Статуя невідомого слов'янського бога. Виготовлена з місцевого каменю вапняку. З трьох боків є зображення людського обличчя на яких виділені очі, ніс, рот, контури ший. З четвертого боку теж могло бути обличчя випуклої форми, але відбите. З одного боку вибито солярний знак - заглиблене коло.

3.3. *Ідол №3*. Інвентарний номер 5899. Статуя невідомого слов'янського Бога. Висота – 2,35 м, ширина – 0,52 м, товщина – 0,38 м. Бородатий чоловік зі схрещеними на грудях руками. У лівій руці тримає меч, який розміщений від руки навскоси через тулуб. Внизу з правого боку – насічки у виді тризуба.

Іванковецькі ідоли з часу відкриття і до сьогодні становлять великий інтерес для наукової спільноти. Підтвердженням цього є ряд наукових публікацій [9].

4. *Ставчанське капище*. с. Ставчани Новоушицький р-н, Хмельницька обл. Інвентарний номер 1349-1350.

Ставчанське капище складається з двох стел: антропоморфної та пірамідальної. Пірамідальна з лицевого боку має заглиблене коло з лункою у середині – солярний знак. Капище досліджував археолог Винокур І. та директор Кам'янець-Подільського музею Хотюн Г. датував Винокур І. I - IV ст. н. е. [5]

4.1. *Ідол №1*. Висота ідола – 1,9 м, ширина основи – 0,52 м, товщина – 0,28 м. Одноликий антропоморфний ідол – це постать бородатого чоловіка з головним убором конічної форми. Волосся підстрижено до рівня потилиці. З тильної сторони добре показані спина і плечі, підкреслені ввігнутою до площини каменю лінією. У нижній частині спини вибито силуетне зображення коня. На спині з правого боку, вище зображення коня, видніється вибите зображення дитячої долоні. Можливо, використовувалась для обряду ініціації (посвяти дітей в дорослі члени громади). У руках ідола – ріг достатку.

4.2. *Ідол №2*. Кам'яна стела конічної форми з вибитим на ній солярним знаком діаметром 0,24 м. У нижній частині стели вибито знак у виді змія. Висота стели – 1,2 м, ширина в основі – 0,7 м.

5. *Збруцький ідол* – копія. (Інвентарний номер 4521). Висота 2,45 м. ширина 37 см. Це чотирьохгранний стовп з рельєфним зображенням. Кожна сторона ідола заповнена зображеннями, розділеними на три яруси, що відображає уявлення давніх слов'ян про триярусність Всесвіту. Виготовлена 1982 року скульпторами Антонюком В. та Янішевським. Передана до фондів музею у 1983 році. Скульптура виготовлена з вапняку. [11]

6. *Пижівський ідол*. (Інвентарний номер КПМ д/п 6720). Скульптура має антропоморфну форму, голова відбита. Висота знайденої частини (без голови) становить 3,48 м, ширина в плечах 0,47, товщина 0,17. У нижній частині стела звужується до 0,31×0,20 м. На лицевій стороні го-

ризонтальні округлі виїмки. По середині скульптури по вертикальній осі представлено ромб, овальна виїмка на півколо. У нижній частині вибито ромб більших розмірів. Ідол датується VII-III ст. до н. е.[11]. Скульптура знайдена біля с. Пиживка Новоушицького району Хмельницької області.

7. *Лоївецький ідол*. Інвентарний номер 35214. Статуя виготовлена з місцевого каменю пісковика і кварциту. Це кам'яна брила завтовшки не менше 25 см. Нижня частина статуй не збереглась. Розміри знайденого фрагмента становлять: висота – 54 см., ширина в плечах – 40 см., товщина – 18-20 см. Виявлена у с. Лоївці Новоушицького р-ну Хмельницької обл. біля скіфського кургану Залізного віку, ранньоскіфського періоду VIII - VII ст. до н. е. Лоевецька статуя має ознаки ранньоскіфських кам'яних баб: відсутність моделювання шиї, рук, наявність гладкої одновиткової гривни. Дослідники датують статую VII ст. до н. е[6].
8. *Сурженецький ідол*. Інвентарний номер Карх д/п 36640. Кам'яний стовп має заокруглене навершя та основу у формі восьмикутника з розмірами 0,24×0,1×0,23×0,14×0,28×0,1×0,27×0,1 м. Одна сторона навершя пошкоджена, саме в цій частині й могло бути обличчя ідола. На стовпі прослідковуються зображення латинських, рівнораменних хрестів, рівнораменного «корсунського» хреста з символічної «голгофою» та хрест з отворами (лунками) на кінцях ramen [8]. Знайдений за 1 км від с. Суржинці по течії р. Тернавка на мисі лівого берега [8; 12].
9. *Сокілецький ідол*. Інвентарний номер 2140/538. Висота 145 см. Ширина основи нижньої частини 50 см., верхньої – 40 см. Кам'яна стелла, вирізана з місцевого білого вапняку, розбита на дві частини. Ймовірно, це ідол фалічної форми. Основа прямокутна, верх округлий. На одній з сторін видно прокреслені знаки у вигляді зірки Давида. Датування X-XIII ст. Знайдений археологом Захар'євим В. на місці археологічних досліджень давньоруської церкви у с. Сокілець Дунаєвецького р-ну Хмельницької області.

10. *С. Баговиця*. Інвентарний номер 2140/537. Кам'яна стелла вирізана з місцевого дністровського білого вапняку. Форма Т-подібна. Висота стели 1 м. Ширина основи – 27-38 см. Основа звужена доверху, розміром 20-22 см. Т-подібна перемичка неправильної форми розміром 56x46 см. Орієнтовне датування I тис. н. е. [11].
11. *Нагорянський ідол*. (Інвентарний номер КПМ д/п 6721). Кам'яна вапнякова стелла антропоморфної форми. З геометричним орнаментом на лицевій стороні. Розміри 2,25x0,74x0,31 см. Датування III- поч. I тис. до н. е. [13].

Ці пам'ятки виготовлені з різних типів каменю – зокрема, з вапняку, пісковика, кварциту та пісковика з ракушняком у різних варіаціях. Деякі з них значною мірою втратили первісні різьблення під впливом природного руйнування, а деякі – зазнали свідомого пошкодження: відбиті голови, стерті обличчя.

Серед основних загроз для таких скульптур – атмосферні чинники. Вітрова ерозія, волога, сезонні перепади температур, забруднення повітря сприяють поступовому руйнуванню каменю, особливо якщо він м'який або пористий. Вапняк та пісковик, з яких виготовлено більшість експонатів лапідарію, є вкрай вразливими до дії вологи та біологічного обростання лишайниками, мохом, грибками.

Істотним викликом є також переміщення таких артефактів з місця знахідки до музейного простору. Часто об'єкти втратили контекст – точне місце виявлення, орієнтацію, ландшафтне оточення, що унеможливорює їх автентичну інтерпретацію. Окрім того, транспортування великих монолітів несе ризик механічних пошкоджень через крихкість каменю або його тріщини.

Експонування в музеї має як переваги, так і недоліки. З одного боку, музей гарантує більшу безпеку та контроль середовища, з іншого – об'єкт втрачає свою сакральну, просторову та функціональну автентичність. Наприклад, Ставчанські ідоли, що були виявлені безпосередньо на місці капища, у музеї позбавлені природного розміщення, яке мало важливе символічне значення в дохристиянському світі. Проте, здебільшого, перевезення кам'яних ідолів до музею врятувало їх від фізичного знищення. Створення колекції ідолів у музеї сприяє їх збереженню,

дослідженню, популяризації та осмисленню їх ролі у розвитку української культури, її релігійних практик.

У багатьох випадках частину різьблень скульптур неможливо прочитати через ерозію, що ускладнює атрибуцію та інтерпретацію. В Іванковецьких скульптурах, наприклад, збереглися лише фрагментарні зображення облич, рук, меча, тризубів, у той час як деякі символи затерті часом. Наприклад в Калюського і Пижівського ідолів відбиті голови, в Юрковецького – знищена передня частина тулуба, що ускладнює його атрибуцію. Для можливості кращого прочитання різьблень на скульптурах «Музею старожитностей» у 2024 р. археологом Мегеєм В. було здійснено прорисовки збережених різьблень на скульптурах, що зберігаються в архіві музею.

Збереження скульптур потребує розробки фахових програм консервації. Наразі в Україні відсутні стандартизовані методики збереження кам'яної монументальної спадщини. Часто реставраційні втручання здійснюються без урахування фізико-хімічних властивостей матеріалу – наприклад, цементування тріщин порушує природну паропроникність каменю. На жаль, в «Музеї старожитностей» для відновлення первісного виду ідолів та експонування у вертикальному положенні використано цементний розчин (Іванковецькі ідоли (3 шт.), Калюський ідол, Юрковецький, Ставчанські два ідоли, Сокілецький ідол). Пізніше, вивчивши питання шкоди цементного розчину для скульптур, Пижівський, Сурженецький та Баговицька стелла були просто вкопані у землю. Нагорянська стелла розташована в дворіку горілиць. Найбільше «пощастило» Лоевецькому ідолу – він зберігається в приміщенні музею, в експозиції.

Для фіксації стану збереженості та можливості відтворення зовнішнього вигляду таких пам'яток варто використовувати сучасні технології – лазерне 3D-сканування, фотограмметрію, цифрові моделі, створення 3D-копій для експонування [1]. Копія Збруцького ідола, встановлена в лапідарії Кам'янця, є вдалим прикладом поєднання захисту оригіналу та доступності для відвідувачів. Для фіксації стану збереженості ідолів з «Музею старожитностей» 2025 р. художником музею Розумовським І. було здійснено їх фотограмметрію, створено цифрові моделі, які можна переглянути віддалено, маючи доступ до інтернету [7].

Загалом, в Україні нараховується близько 400 сакральних дохристиянських стел різних історичних періодів, проте чимало скульптур перебувають поза музеями – у дворах, парках, на узбіччях, де вони піддаються руйнуванню або актам вандалізму.

Лapidарій «Музею старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника є прикладом музейного простору, що зберігає унікальні артефакти дохристиянської доби. Проте навіть у ньому є виклики – забезпечення належного мікроклімату, обмежений простір, потреба в оновленні підходів до інтерпретації та залучення відвідувачів. В близьких перспективах планується видання електронного та друкованого каталогу колекції язичницької скульптури «Музею старожитностей».

В далеких перспективах – розробка освітніх програм з інтерактивним компонентом (моделювання, ігрофікація, сценарні реконструкції), що формують нове покоління глядача — не пасивного спостерігача, а активного дослідника минулого.

Отже, дворик «Музею старожитностей» К-ПДІМ-3 — унікальний регіональний майданчик, який зберігає дохристиянську спадщину. Проте для того, щоб зберегти їх надовго і зробити цікавішими для відвідувачів, потрібно вирішити кілька важливих питань: *Осучаснення форм експозиції (цифрові каталоги, інтерактив, ігрофікація)*. Сьогодні важливо не просто показати скульптури, а й пояснити їхнє значення. Для цього потрібні цифрові каталоги, 3D-моделі, інтерактивні стенди, а також ігрові елементи, які допомагають краще зрозуміти життя та вірування наших предків. *Об'єднати зусилля фахівців із різних сфер*. Щоб краще доглядати за скульптурами, потрібно співпрацювати: археологи, реставратори, музейники, геологи повинні працювати разом. *Інтенсифікувати освітню роботу з громадськістю для переосмислення цієї спадщини як частини національної історії*. Багато хто досі сприймає ці пам'ятки просто як «язичницькі». Але насправді вони — частина нашої історії. Потрібно більше розповідати про них у школах, на виставках, у ЗМІ, щоб люди знали і цінували свою культурну спадщину.

Іл. 1. Встановлення Суржинецького ідола

Іл. 2. Лапідарій КПДІМЗ

Іл. 3.
Лоевецький
ідол

Іл. 4. Ставчанське
капище

Список використаних джерел літератури

1. Remondino, F. et al. (2011). «Heritage Recording and 3D Modeling with Photogrammetry and 3D Scanning.» *Remote Sensing*, 3(6). URL: <https://www.mdpi.com/2072-4292/3/6/1104>.

2. Болтанюк П. А. Іванковецькі ідоли: спроба ідентифікації. *Археологічні студії «Меджибіж»: наук. щорічн.* 1'2012. Хмельницький: ІРД, 2013. С. 7-15.
3. Брайчевский М. Ю. Древнеславянское святилище в с. Иванковцы на Днестре. *КСИИМК.* 1953. Вып. 52. С.43-53.
4. Брайчевский М. Ю. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье. *Материалы и исследования по археологии*, 1967. № 139. С. 238-262.
5. Винокур И. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья. *Материалы и исследования по археологии.* 1967. № 139. С. 210.
6. Гуцал В. А., Семенчук С. О. Кам'яна статуя із Лоївець на Середньому Дністрі. *Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.: зб. наук. пр.* К.: ІА НАНУ, 2004. Вип. 6. С. 116-118.
7. Колекція ідолів К-ПДІМ3. URL: <https://sketchfab.com/rtm1m22.rozumovskyi/collections/the-museum-reserve-26f30a20d97749e29b52959f7685a1f6>
8. Нечитайло П. Менгір із с. Сурженці. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 37-40.*
9. Семенчук С. О. Археологічні свідчення про ранньослов'янський язичницький комплекс в с. Іванківці на Середньому Дністрі. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам.- Поділ. держ. іст. музею-заповідника. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 31-35.*
10. Сокілецький ідол (кінець XII – поч. XIII ст.) URL: <https://www.youtube.com/watch?v=t9XIQV46o94&t=2s>.
11. Смірнова, С. Колекція кам'яних скульптур в експозиції «Музею старожитностей». *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1(10), 2025. С.225-234. URL: <https://visnyk.nmiu.org/index.php/nv/article/view/597>.
12. Старенький І. Таємничий Суржинецький ідол. *Ключ.* 2016. 12 серп. (№32(235)). С. 6.
13. Стела-менгір з села Нагоряни III – поч. I тис. до н.е. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AhN600wW2ns&t=37s>.